

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

УДК: 141.3
ГРНТІ: 02.11.21

Vedmediev Mykhailo Mykhailovych

Doctor of Science in Philosophy,

*Associate Professor Department of philosophy
and social sciences, Sumy State Pedagogical University
Sumy, Ukraine*

CULTURALLY COGNITIVE NATURE OF HISTORICAL FINALISM

Ведмедєв Михайло Михайлович

доктор філософських наук, доцент

*кафедри філософії та соціальних наук,
Сумський державний педагогічний університет
Суми, Україна*

КУЛЬТУРНО-КОГНІТИВНА ПРИРОДА ІСТОРИЧНОГО ФІНАЛІЗМУ

Summary. The paper considers the so-called finalist concepts of the historical process. The author abstracts from ideological, axiological and worldview assessments of the meaning of such doctrines. Its purpose is to identify the cultural and cognitive basis of these theoretical systems. Cultural analysis and methods of metahistorical research are used. The key concept is "cultural resources" - mental elements (images, analogies, metaphors, schemes, etc.) that are used in the process of historical theorizing. The thesis is substantiated that the leading philatelic concepts are based on two metaphors - "history-way" and "history-drama". It is emphasized that, as a rule, painstaking and subtle analysis is required in order to reveal the intertwined cultural and cognitive forms in the final product of cognitive activity and to establish the source of their origin.

Анотація. В роботі розглядаються так звані фіналістські концепції історичного процесу. Автор абстрагується від ідеологічних, аксіологічних і світоглядних оцінок значення таких доктрин. Його метою є виявлення культурно-когнітивного підґрунтя згаданих теоретичних систем. Використовуються культурологічний аналіз і прийоми метаісторичного дослідження. Ключовим є поняття «культурні ресурси» – ментальні елементи (образи, аналогії, метафори, схеми тощо), які використовуються в процесі історичного теоретизування. Обґрунтовується теза, що в основі провідних фіналістських концепцій покладені дві метафори – «історія-шлях» і «історія-драма». Підкреслюється, що, як правило, потрібен копіткий і тонкий аналіз, щоб в кінцевому продукті пізнавальної діяльності розкрити вплетені в нього культурно-когнітивні форми і встановити джерело їх походження.

Key words: *historical finalism, cultural resources, history-way, history-drama, plot, end of history, eschatology.*

Ключові слова: *історичний фіналізм, культурні ресурси, історія-шлях, історія-драма, сюжет, кінець історії, есхатологія.*

Ідея історичного фіналізму, що зазвичай розуміється як сприйняття історичного процесу у формі руху від якогось початкового пункту в кінцевий, не є новою в річищі соціально-філософської думки. М. Бердяєв, зокрема, пов'язує її походження з іудейсько-християнською есхатологією, яка передвіщає кінець світу і виконання божественного задуму про долі людства. Незважаючи на «поважний вік» згаданої ідеї, інтерес до неї не зникає і набуває особливого загострення в моменти фундаментальних зламів в процесі тривалої еволюції людства. Такі злами обумовлюються різними чинниками – появою нових релігійних течій, культурно-ідеологічними трансформаціями, вичерпаністю можливостей, які надаються використовуваними моделями соціального розвитку, технологічними переворотами тощо. Сьогодні планетарне

суспільство переживає один з таких епохальних моментів. Він пов'язаний з такими обставинами як глобалізація та її ідейними основами в вигляді ідеології неолібералізму, домінуванням в західній свідомості цінностей постмодерну, науково-технологічною революцією, що, з одного боку, відкриває можливості докорінної зміни біологічної природи людини (трансгуманізм), а, з іншого – окреслює вірогідну і загрозливу перспективу потрапляння в пастку технологічної сингулярності. Зазначені обставини надихаються палкі суспільні дискусії стосовно «кінця історії», «останньої людини», «кінця соціального», «постісторії» тощо.

Відчуття скінченності історичного процесу знаходить своє втілення у вигляді фіналістських релігійних і соціального-філософських доктрин. Найбільш відомим випадком цього останнім часом, беззаперечно, була теорія «кінця історії» Ф.

Фукуями [7], яка викликала палкі дискусії в академічному середовищі і в широких колах громадськості. Дослідники і критики ідей Ф. Фукуями намагалися, з одного боку, з'ясувати відповідність її положень соціально-політичним реаліям сучасного світу, а, з іншого – визначити теоретичний статус цієї доктрини. Для нас важливим є саме другий аспект.

Фахівцями в цьому аспекті доктрина кваліфікувалася як:

- своєрідний «маніфест» глобалізму і неолібералізму [6];
- секуляризований варіант іудейсько-християнської есхатології;
- різновид академічного кітч (тривіалізація ідей спекулятивної філософії історії, зокрема, ідей Г.-В.-Ф. Гегеля і О. Кожева) [5];
- витвір телеологічного мислення [5].

Були й інші варіанти.

В даній роботі розглядається схожа проблематика. У той же час існують і відмінності. По-перше, теорія Ф. Фукуями не є предметом нашого спеціального дослідження, а фігурує лише як сучасний приклад фіналістської доктрини. По-друге, автор вбачає свою мету у тому, щоб з'ясувати глибинні культурно-когнітивні підвалини, які й обумовлюють появу фіналістських теорій історичного процесу.

Фіналістські концепції є різновидом учень в галузі філософії історії. Вони привернули до себе серйозну увагу фахівців. На Заході це було зумовлене працями Ф. Фукуями, а у нас – корінним переглядом марксистської концепції глобального історичного прогресу як орієнтованого на реалізацію великої мети – побудови комуністичного суспільства. У аксіологічному і світоглядному плані вони критикувалися як такі, що вбачають сенс і цінність історії не в ході самого історичного процесу, а в деякому кінцевому стані – результаті цього процесу (комунізм, «Царство Боже», самосвідомість абсолютної ідеї і т. д.).

Філософській аналіз дозволив розкрити абсолютно інший бік справи. Виявляється, що теза про фіналістський характер історичного процесу не є якимсь спостережуваним фактом. Не фігурує вона, строго кажучи, і як гіпотеза, що обґрунтовується або спростовується конкретно-історичними спостереженнями. Поняття фіналу є елементом деякої апріорної конструкції, яка накладається на сирій історичний матеріал. Чим є ця конструкція і яке її походження? Це є неочевидними і складними питаннями. Для їх з'ясування і знадобилися значні зусилля філософів, істориків, культурологів.

Набагато простішим є питання про те, навіщо знадобилася подібна конструкція. Очевидно, для того, щоб отримати деякий цілісний узагальнений образ глобального історичного процесу. Це дійсно нагальна пізнавальна потреба. Інакше історія як дисципліна не відбудеться і перетвориться на деяку подібність архіву, де постійно накопичуються досить строкаті і розрізнені дані.

Проте дослідницьку потребу-запит необхідно відрізнити від можливої і фактично даної відповіді. Для відповіді на запит (тобто для створення згаданого цілісного образу) можуть бути запропоновані різні конструкції. У процесі створення конструкції (що є предметом подальшого розгляду) були використані ресурси, запозичені з позаісторичної царини і привнесені в цю сферу.

Що ж власне являє собою саме фіналістська конструкція? За будь-якою концепцією філософії історії, наскільки б складною й деталізованою вона не була, ховається шар достатньо наочних метафор. У ній-то і криється інколи пояснення багатьох туманних моментів.

У основі доктрин фіналістів лежить метафора історії як шляху, тобто лінійного руху даного «тіла» («суспільства», «культури», «людства», «цивілізації») у певному, заданому напрямі. Немає при цьому значення, яким у ціннісному плані буде фінал: якщо кінець позитивний, то маємо справу з прогресистським ученням, а якщо негативний – регресистським.

Необхідним є й додатковий момент – визначення характеру початку. Ю.М. Лотман [3] досліджував питання про основні типи маркування категорій «початок» і «кінець» в історичних текстах. І від того, яким чином марковано ці два елементи, багато в чому залежить весь принцип пояснення історичного процесу. Маркірованість початку і кінця може бути слабкою і сильною, позитивною і негативною. Вона може бути також амбівалентною. Виходячи з ідей Ю.М. Лотмана і роблячи поправку на спрощувальний характер будь-якої схеми, О.М. Єременко пропонує класифікацію доктрин еволюції людства, що існували в галузі філософії історії [1]. Згідно з ученням Гесіода, історія має позитивно маркований початок і не має маркованого кінця. У теорії Ф. Фукуями і прихильників доктрини постіндустріального суспільства йдеться про позитивно маркований кінець історії і немаркований початок. У марксистській маркованими є й початок, і кінець, відповідно негативно і позитивно. Християнство належить до розряду учень, де кінець і початок є маркованими. Проте щодо ціннісного значення маркування виникають певні утруднення. Як маркувати початок? Залежно від того, з якого моменту здійснювати відлік історії. Якщо з моменту створення світу, то – позитивно. Якщо з моменту гріхопадіння Адама і Єви, то – негативно.

Подібні питання цікаві для метаісторичного аналізу, але знаходяться дещо поза основною лінією наших міркувань. Слід зазначити, що подібний аналіз проливає світло на низку простих і наочних інтуїтивних образів, що ховаються за хитросплетіннями історико-філософських доктрин. Фіналістські, зокрема прогресистські, доктрини базуються на образі руху, що має структуру лінійного процесу, коли історія уподібнюється потоку незворотних подій. Суспільства, які таким

чином розуміють і так намагаються конструювати свою еволюцію, кваліфікуються як «історичні». Вони відрізняються від культур, що сприймають своє буття циклічно.

Але виявлення метафори шляху, принципу лінійності – це тільки половина аналітичної роботи. Розуміння глобальних трансформацій як переміщення по лінії-шляху лише частково і не цілком адекватно характеризує ту апіорну конструкцію, яка організовує сирий історичний матеріал.

За метафорою «історія-шлях» стоїть інша метафора – «історія-драма». Фактично конституювання лінійного розуміння історії було затвердженням її інтерпретації як *сюжету*. На сирий подієвий матеріал накладається матриця драматичного сюжету.

Це обставина і вказує на справжнє джерело інтелектуальних ресурсів історичного теоретизування, принаймні в згаданих його варіантах. Звідки була взята конструкція, про яку йшлося вище? Було б натяжкою вважати, що зі сфери геометричних візуальних форм (скажімо, пряма лінія) або зі сфери кінематичних уявлень фізики (траєкторія рухомого тіла). Навряд чи такі історико-філософські концепції, як марксизм і християнство, могли використовувати і схему життєвого циклу організму (народження – розквіт – умирання). Структури прямої лінії і траєкторії рухомого тіла є дуже схематичними, щоб надати досить багату на пояснювальні й реконструюючі можливості теоретичну конструкцію. Звернемо увагу на те, що, крім виділення маркірованих початку і кінця, у доктринах фіналістів історії фіксується ще один ключовий момент – кульмінація. Саме сюжет, що має потужні моделювальні можливості, дозволяє реконструювати дану обставину, не кажучи вже про те, що маркіровані початок і кінець мають явно сюжетну природу.

Кульмінація є найважливішою характеристикою сюжетного тексту, оскільки саме в цій точці вирішальним чином формується весь сюжет. Кульмінація значною мірою визначає структуру всього тексту, у ній він стягується як у фокусі. Кульмінація в історії – момент найбільшого загострення всіх її суперечностей, момент прориву в деяку нову якість, подія або серія подій найбільшої концентрації.

В тлумаченні Г.-В.-Ф. Гегеля і Р. Дж. Коллінгвуда, християнська історіософська традиція разом з початком і кінцем маркірує також кульмінацію історії – народження Христа. Це – центральна точка історії: попередні події для християн її готують, а подальші – розвивають наслідки [2, с. 50–51]. У марксизмі також є така точка – всесвітня революція. Вона чітко ділить всю історію на дві частини: століття пригноблення і несправедливості і царство свободи і розуму («передісторія людства» і його «справжня історія»).

Отже, спираючись на ці конкретніші збіги, можна говорити про джерело, з якого запозичена

апіорна конструкція, що моделює історичний рух. Це не сфера геометрії, кінематики або біології, а мистецтво. Потрібно зауважити, що формулювання, яке має місце у О.М. Єременка, «історія є художній твір» [1, с. 55] не зовсім точне, більш правильно – «історія є драма». Бо «початок», «зав'язка», «кульмінація», «кінець» – усе це структурні елементи саме драматичного твору. Принаймні, християнський і марксистський образи історії є єдиною дією. Додамо, що ці два образи в жодному разі не слід вважати штучними конструкціями. К. Манхейм довів фундаментальне значення для людства парадигмального досвіду, що має у своїй основі драматичну модель пояснення життя.

Аристотель, розмірковуючи про суть такої структури в поетичних творах, зазначає, що «оповіді... слід складати *драматичні* (підкреслено нами – М.В.) – навколо однієї дії, цілої і закінченої... що має початок, середину і кінець... подібної до єдиної і цілої живої істоти; і вони не повинні бути схожими на звичайні історії, у яких доводиться описувати не єдину дію, а єдиний час (підкреслено нами – М.В.) і все, що в ньому сталося з одним або з багатьма, хоч би між собою це було пов'язане лише випадково [Поетика, 1459 а 15–25]. Гомер, який дотримується цього принципу, – богоподібний. Епічні (не драматичні) поети складають твори про одного героя, про один час. Тому-то з їхніх творів можна зробити кілька трагедій, а з «Іліади» і «Одіссеї» – хіба що одну-дві.

Образ історії в згаданих концепціях – це, безперечно, образ однієї драматичної дії, а не хронологія, що наповнюється непов'язаними подіями. До речі, повертаючись до структури біологічних процесів під кутом зору їх придатності як метафори-моделі для філософії історії, зазначимо, що, скажімо, людське життя в цілому не являє собою, як правило, одну драму, а швидше – епопею, з якої «можна зробити декілька трагедій». Тому такі схеми є не цілком придатними.

Природно, що до моменту побудови згаданих концепцій філософії історії сюжетний принцип організації текстів вже має бути винайдений і набути розвинених форм. На цій обставині наголошував Ю.М. Лотман: «Сюжет є могутнім засобом осмислення життя. Тільки в результаті виникнення оповідних форм мистецтва людина навчилася розрізняти сюжетний аспект реальності, тобто розчленовувати недискретний потік подій на деякі дискретні одиниці, сполучати їх з якими-небудь значеннями... Створюючи сюжетні тексти, людина навчилася розрізняти сюжети в житті і, таким чином, тлумачити собі це життя» [4].

Висновки. У роботі була здійснена спроба виявити глибинні культурно-когнітивні підвалини, які обумовлюють появу фіналістських теорій історичного процесу. Проведений аналіз дозволив з'ясувати, що уявлення про скінченний характер історії не є якимсь спостережуваним фактом. Воно є елементом деякої апіорної конструкції, яка накладається на сирий історичний матеріал. У

процесі створення зазначеної конструкції були використані ресурси, запозичені з позаісторичної царини і привнесені в цю сферу. Зазначено, що в основі провідних філалістських концепцій покладені дві метафори – «історія-шлях» і «історія-драма». Крім цього довід дослідницької роботи свідчить, що, як правило, потрібен копіткий і тонкий аналіз, щоб в кінцевому продукті пізнавальної діяльності розкрити вплетені в нього культурно-когнітивні форми і встановити джерело їх походження.

Список літератури:

1. Єременко О.М. Багатовимірність історії // Філософська і соціологічна думка. 1991. №12. С. 42-60. [Yeremenko O.M. Bahatovymirnist' istoriyi // Filosofs'ka i sotsiolohichna dumka. 1991. №12. S. 42-60 (In Ukr)].
2. Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. М.: Наука; 1980. [Collingwood R.G. The Idea of History. Moscow: Nauka; 1980. (In Russ).]

3. Лотман Ю. М. О моделирующем значении понятий «конца» и «начала» в художественных текстах [Lotman YU. M. O modeliruyushchem znachenii ponyatiy «kontsa» i «nachala» v khudozhestvennykh tekstakh (In Russ). URL <http://philologos.narod.ru/lotman/chan.htm>

4. Лотман Ю.М. Происхождение сюжета в типологическом освещении [Lotman YU.M. Proiskhozheniye syuzheta v tipologicheskom osveshchenii // Lotman YU.M. Stat'i po semiotike i tipologii kul'tury (In Russ).] URL: <http://www.yanko.lib.ru/books/cultur/lotman-selection.htm>

5. Малахов В.С. Еще раз о конце истории // Вопросы философии. 1994. № 7/8. С. 12-20. [Malakhov V.S. Yeshche raz o kontse istorii // Voprosy filosofii. 1994. № 7/8. S. 12-20 (In Russ).]

6. De Angelis M. The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital. London: Pluto Press; 2007.

7. Fukuyama, Francis. The end of history and the last man. New York: Free Press; 1992.